

A lehetőség világai

Kocsis László – Tuboly Ádám (szerk.): *Lehetséges világok*.
Budapest, Typotex. 2022. 256 oldal, 4900 Ft.

DOI: <https://doi.org/10.70510/mfsz.18688>

A metafizikát Kant óta többen is serényen eltemették, a 20. században pedig sokak számára axiómává vált, hogy végleg elföldeltük, exhumálása vagy spiritisza idézgetése pedig kártékony vagy naiv vállalkozás lenne. A metafizika azonban – az 1980-as évek eleji kultikus horrorfilm, *A gonosz halott* egyik szereplőjéhez hasonlóan és nagyjából vele egyidőben – kitört a föld alól és ma elevenebb, vagy legalábbis lényegesen gazdagabb és sokszínűbb, mint története során bármikor. Akik hisznek a kortárs filozófia parcellázottságában, azok számára fontos hozzátenni, hogy a kortárs metafizikai reneszánsz elsősorban az analitikus filozófia területén zajlik, de itt olyan kiterjedt, annyira magába szívta a filozófiatörténet összes többi korszakát, hogy teljesen megalapozatlanná teszi az analitikus filozófiával mint a Bécsi Kör mumifikált angolszász változatával kapcsolatos sztereotípiákat.

A modern metafizika egyik kulcstémája a modalitás természete (a lehetőség, szükségszerűség, lehetetlenség és kontingencia mibenléte), az ezzel kapcsolatos fél évszázados vizsgálódás kulcsfogalma pedig a lehetséges világ. A lehetséges világok filozófiai karrierje azután vett lendületet, hogy Saul Kripke 1959-ben – Rudolf Carnap, Ruth Barcan Marcus és mások eredményeire építve – bebizonyított egy logikai teljességi tételt, ami a modális logikát

a standard elsőrendű logikával versenyképes rendszerré tette és megnyitotta az utat korábban teljesen kuszának tűnő formális és szubsztantív kérdések módszeres vizsgálatához. A világalapú modális metafizika alapgondolata az, a proposícióinkat lehetséges világokhoz indexáljuk, világonként eltérő módokon (kivéve, ha Spinozának igaza van és összesen 1 db. lehetséges világ van). Egyes világokban kék az ég, máshol piros, megint máshol a Föld nem is létezik. Az, hogy egy adott világban mi számít valószínűnek, primitív tény. Az viszont, hogy mi számít lehetségesnek, lehetetlennek, kontingensnek vagy szükségszerűnek, a világok közti elérhetőségi relációtól függ, attól, hogy egy adott világból mely további világok „látszanak”. Ez a formális ötlet elképesztően termékenynek bizonyult a logika és a metafizika területén egyaránt, és a modalitással kapcsolatos gondolkodást strukturáló alapfogalomként a filozófia összes területére átszivárgott.

A Kocsis László és Tuboly Ádám által szerkesztett kötet két összefoglaló szövegből és nyolc klasszikus tanulmányból áll. Utóbbiak a világokkal kapcsolatos metafizikai spekuláció aranykorának számítók, kb. 1970–1990 közti időszak terméséből válogatnak, a szerkesztők által írt összefoglalók pedig rendkívül gondosan és olvasmányosan vezetik fel a két blokkba rendezett fordításokat. Már önmagában a

két kísérőtanulmány miatt érdemes kézbe venni ezt a szó legszigorúbb értelmében hiánypótló kötetet. Mivel az analitikus metafizika magyarul szinte alig hozzáférhető – főleg ahhoz képest, hogy angolul sok száz monográfia, tankönyv és gyűjteményes kötet létezik, és számuk sebesen gyarapszik –, a Kocsis–Tuboly-féle *Lehetséges világok* nemcsak hiánypótló, hanem úttörő is. Segítségével be lehet építeni a hazai filozófiai képzésekbe a magas szintű analitikus metafizikát, és belekóstolhatnak ebbe a témába olyanok is, akik az anyanyelvünket preferálják. A kötet a magyar szaknyelv kialakításához és ápolásához is nagyban hozzájárul a szerteágazó terminológia egységes és invenciózus fordításával. A fordítás a terminológiától függetlenül is komoly kihívást jelentett, mivel az analitikus metafizikán belül a modalitás elmélete esik a legközelebb matematikához, és ez egyrészt a szövegek kíméletlen precizitásában is tükröződik – főleg Plantinga és Chisholm esetében –, másrészt Hazen és Lewis szövegében konkrétan a formális logika felbukkanásához vezet. Már maga a szövegek kiválogatása is önálló szellemi teljesítménynek tekinthető, mivel a modalitásról elképesztő mennyiségű szöveg született, még a kötet fókuszát jelentő – az analitikus metafizika kialakulásával és megszilárdulásával egybeeső, 1970 és 1990 közti – időszakban is. Nagyon komoly fegyvertény nyolc, relatíve rövid szöveg fókuszba állítása úgy, hogy az olvasó mégis teljes és igényes képet kapjon a legfontosabb problémákról és fogalmakról.

De nem dicsérni jöttem Caesart, hanem recenzió tárgyává tenni, ezért a továbbiakban néhány kritikai felvetést fogalmazok meg, a tartalmi áttekintés után. A kötet első blokkja a lehetséges világok természetével foglalkozik és a négy alapvető álláspontot ismerteti. Lewis 1973-as szövege (*Lehetséges világok; a Counterfactuals* kötet egy alfejezete) a konkrét világok hírhedt

koncepciójával rukkol elő: Lewis szerint a lehetséges világok ugyanolyan anyagi univerzumok, mint amiben élünk; azért pusztán lehetségesek (azért nem aktuálisak), mert mi nem bennük élünk, vagyis az „aktuális” Lewishál ugyanúgy indexikus, mint az „itt” és a „most”. Ez a tanulmány tartalmazza David Lewis legendásan tömör érvét a világalapú elemzés mellett (parafrázálva: „sok olyan módja van annak, ahogy a dolgok alakulhattak volna, minden ilyen mód lényegében egy lehetséges világ, tehát vannak lehetséges világok”). David Armstrong *A lehetséges természet* című 1986-os tanulmánya a szerző négy évvel későbbi monográfiájának, *A lehetőség kombinatorikus elméletének* alap gondolatát összefoglalva amellet érvel, hogy a lehetséges világok az aktuális világ metafizikai darabkaiból összerakott képződmények. Alvin Plantinga az *Aktualizmus és lehetséges világokban sui generis* absztrakt tárgyakként írja le a világokat, kidolgozva a lewisi konkrét realizmus klasszikus – és a világhívők között mai napig uralkodó – ellenpólusát. Az első blokkot Gideon Rosen *Modális fikcionalizmusa* zárja, mely megpróbálta koherens elméletté változtatni azt a viszonylag elterjedt pragmatikus hozzáállást, mely a modalitás világalapú elemzését hasznos (intuitív és logikailag precíz) eszköznek tekinti, de szeretné elkerülni a világok melletti ontológiai elköteleződést, mind a bizarr lewisi, mind az absztrakt plantingai formában. Az első blokk kísérőtanulmányában (*A modalitástól a lehetséges világokig és vissza*) Tuboly Ádám kristálytisztnan mutatja be a négy álláspont lényegét és dialektikus kapcsolatait, és eligazít a kapcsolódó magyar és angol szakirodalomban.

A kötet második blokkja a modális metafizika egyik legnehezebben érthető részével, a világokon átívelő azonossággal (*transworld identity*) foglalkozik, szintén négy klasszikus tanulmány fénytörésében. Roderick Chisholm *Lehetséges világokon át*

felőli azonosság: néhány kérdés című írása a szerzőre jellemző extrém pedantériával veti fel azt a problémát, hogy ha ugyanaz az individuum több különböző világban is létezik, akkor nehéznek tűnik megkülönböztetni pl. azt a pusztán lehetséges Noét, aki tökéletesen hasonlít az aktuális Ádámról, az aktuális Ádám egyik pusztán lehetséges változatától. David Lewis a *Hasonmáselmélet és kvantifikált modális logika* című műve egy formális logikai rendszert vázol fel e kérdés vizsgálatához, és bevezeti azt a hírhedtté vált – saját buggyant ontológiájához tökéletesen passzoló – tézist, miszerint más világokban élő verzióink pusztán kópiák, hasonmások (*counterpart*), és szó szerint senki sem létezik több világban, nem „lógunk át” más univerzumokba. Plantinga szerint ez a „hasonmáselméleti” felvetés végeredményben az összes (aktuális) tulajdonságunkat szükségszerűvé teszi („Világokon átvélő azonosság vagy világhatárolt individuumok?”). Allen Hazen erre azzal vág vissza, hogy Lewis nem a hétköznapi modális nyelvezetünkön, hanem egy általa bevezetett metanyelven fogalmaz csak meg olyan állításokat, melyekből – ha hibásan a hétköznapi modális nyelvhez soroljuk vissza őket – levezethetők a Plantinga által kifogásolt tézisek (*Hasonmáselméleti szemantika a modális logikához*). A második blokkot Kocsis László monumentális tanulmánya (*Lehetséges individuumok: világokon átvélő azonosság és hasonmáselmélet*) vezeti be, ami mestersen vezeti végig az olvasót a *de re* modalitás metafizikájának kalandos történetén, Quine-től Kripkén át a kötetben szereplő tanulmányokig.

Mint a fentiekből kitűnik, a kötet tartalma és a szerkesztői adalékok is kritikán felül állnak, a fordítások pedig rendkívül színvonalasak, különösen annak fényében, hogy milyen kegyetlenül komplex szövegekről van szó. Külön kiemelandó, hogy a szerkesztő-fordítók végig konzekvensen

magyarították és használják azt a kb. tucatnyi fogalmat – *states of affairs*, *transworld identity*, *counterpart theory* stb. –, melyek kulcsszerephez jutnak a kötet vitáiban és beépültek a modális metafizika alapszótárába.

Recenzensként nem marad más lehetőségem, mint konkrét terminológiai döntésekbe belekötni. Ezt azonban nem öncélúan, pusztán a kritizálás kedvéért teszem. Három fordítói döntés is szúrja a szememet: a „hasonmás” és a „körülmény” kifejezések, valamint a birtokos esetben álló nominalizált igék tükkörfordítása.

Lewisnál a „counterpart” jelöli más világbeli megfelelőinket, és az angol szó eredeti jelentése valóban az, hogy „valaminek a megfelelője”. Tipikusan ezt a szót használjuk olyan mondatokban, mint „Hitler olasz megfelelője Mussolini” vagy „Héra római megfelelője Juno”. A magyar fordításban a „counterpart”-ból „hasonmás” lett, ami kellően tömör és a hétköznapi nyelvből is ismerős szó (tehát rendelkezik a „counterpart” két stratégiailag fontos tulajdonságával), azonban magyar jelentése egyáltalán nem fedi le azt, amire vonatkozik. Egy olyan *counterpartom*, aki filozófus helyett tűzoltó lett, vélhetőleg másképp néz ki, mint én – izmosabb, le van perzselve a szemöldöke stb. –, Donald Trumpnak az a *counterpartja* pedig, aki harmincévesen nővé operáltatta magát, teljesen máshogy néz ki, mint az aktuális Donald Trump. Ezek a „hasonmások” tehát (a szó magyar értelmében) nem hasonmások. Az ilyen példák nem kirívóak. Mivel a *de re* modalitás egyik alaptémája az individuumok világok közti változékonysága, a „hasonmások” tipikusan nem hasonmásai annak a tárgynak vagy személynek, aminek vagy akinek egy lehetséges állapotát reprezentálják. A „counterpart”-ot nem lehet közvetlenül lefordítani, mert a „megfelelő” szó a magyarban elsősorban melléknév, és főnévre lenne szükségünk. A „hasonmás”

jól hangzó, rokon értelmű kifejezés, de a hasonlóságot hangsúlyozza ahelyett, hogy legalábbis agnosztikus maradna vele kapcsolatban. Talán a „verzió” szerencsésebb lett volna. Bár jövevénytípus és nem hangzik olyan jól, mint a „hasonmás”, a konnotációi sokkal jobban fedik a „counterpart” konnotációit. Egy zenemű vagy regény különféle verziói nem feltétlenül teljesen egyformák, sőt, esetenként erősen eltérhetnek egymástól, mégis ugyanannak a dolognak a változatai.

Második kritikai megjegyzésem a „körülmény”-re vonatkozik, ami a „state of affairs” fordítása. A „state of affairs” azt jelenti, hogy a dolgok állása, de ez utóbbi kifejezéssel ellentétben határozatlan névelő is megelőzheti („a sad state of affairs”, egy szomorú esemény) és többes számban is állhat. A „körülmény” szintén rendelkezik ezekkel a szintaktikai tulajdonságokkal, de jelentését tekintve eltér az eredetitől, mert – számomra legalábbis – azt implikálja, hogy valaminek a kontextusáról, extrinzikus kísérőjelenségeiről van szó. Ha jogászok vagy újságírók egy baleset körülményeiről beszélnek, akkor nem magára a balesetre gondolnak – arra, hogy a gyalogost elütötte az autó –, hanem ennek a kontextusára, például arra, hogy a sofőr ivott-e, milyenek voltak a látási viszonyok stb. A körülmények valami tőlük eltérő dolognak a körülmenyei, de egy *state of affairs* nem tőle eltérő dolgoknak az állása. Itt talán a „szituáció” hozná át pontosabban az eredeti kifejezés jelentését.

Harmadik kritikai megjegyzésem a birtokos esetben álló nominalizált igékre vonatkozik, mint „Budapest fővárosnak levése” vagy „Plantinga kiváló autóversenyzőnek levése”. Ezeknek a nyakatekert kifejezéseknek fontos terminológiai szerepe van, mert angol megfelelőik a szakirodalomban a körülmények (*states of affairs*) neveként funkcionálnak, a körülmények pedig a proposíciók és tulajdonságok mel-

lett különálló ontológiai kategóriát alkotnak azoknál, akik hisznek bennük (Plantinga inkább platonista, Armstrong inkább arisztotelianus módon értelmezi őket). Az angolban ez nem is okoz problémát, mert ha nem is gyakoriak, de idiomatikusak az ilyen nyelvtani szerkezetek (Quirk et. al. 1985. 1064):

- (1) My forgetting her name was embarrassing. (*Kínos volt, hogy elfelejtettem a hölgy nevét.*)
- (2) Will our saving energy reduce the budget deficit? (*Csökkenni fog a deficit attól, ha spórolunk az energián?*)

A birtokos esetű név vagy névmás és nominalizált igei frázis kombinációja („my forgetting her name”, „our saving energy”) lehetővé teszi, hogy egy kijelentő mondatot egy alanyként használható kifejezéssé tömörítsünk össze, utóbbi pedig könnyen kezelhető egy körülmény (*state of affairs*) neveként. De a magyarban ezek a szerkezetek nem igazán működnek. A „Budapest fővárosnak levése” számomra magyartalannak, de legalábbis kirívóan rondának tűnik. Ugyanakkor el kell ismernem, hogy jó megoldást nehéz itt találni. A „Budapest főváros volta” talán egy fokkal jobban hangzik, de komplexebb esetekben, mint a „Plantinga kiváló autóversenyző volta”, már szintén fura, ráadásul nehezebben is értelmezhető. Mint (1) és (2) illusztrálja, az ilyen nominalizált igei frázisokat tipikusan mellékmondatokkal fordítjuk, tehát nyelvi értelemben a legegyszerűbb megoldást az olyan kifejezések jelentenék, mint „az a körülmény [vagy szituáció], hogy Budapest a főváros”, „az a körülmény [vagy szituáció], hogy Plantinga kiváló autóversenyző”. De ami nyelviileg kézenfekvő, az jelen esetben filozófiailag hátrányos, mert egy ilyen megoldás esetén nem tudunk szintaktikailag különbséget tenni a körülmények és a proposíciók nevei között:

mindkettő olyan alakú, hogy „az a ... [körlmény/propozíció], hogy X”. Az angolban a nominalizált igei frázis egyértelművé teszi, hogy nem egy proposíció nevérol van szó, hanem valami más, a tulajdonságokhoz közelebb álló képződményről.

Fordítás terén a lehetséges világok legjobbika sajnos nem létezik, minden jó döntésnek vannak hátrányai is. De abban biztosak lehetünk, hogy azon világok közül, ahol 2022 óta magyar nyelven is oktatható és kutatható a modális metafizika, a Kocsis–Tuboly kötetet tartalmazó világoknál nincs jobb.

IRODALOM

- Kocsis László – Tuboly Ádám (szerk.)
2022. *Lehetséges világok*. Budapest, Typotex.
- Quirk, Randolph – Sidney Greenbaum – Geoffrey Leech – Jan Svartvik 1985.
A Comprehensive Grammar of the English Language. Longman.